

PRIMA PERT

Fascism, nazism y opzions: na nfanzia y junëza vivudes sota la ditatures y la viera Na ciaculeda danter

Alex Moroder de Rusina y Ingrid Runggaldier

Eurmëi iel passà plu che 60 ani dala fin dla segunda viera. Giut ala longia ie cie che ie suzedù ntlëuta unì scutà via – sambën da pert de chëi che se à tacià de ac criminei o dla gauja de ti avëi cherdù ala propaganda nazista y de avëi cunlaurà per y cun chël sistem politich denunzian y descriminan chi che ne ulova nia fé pea o chi che – ne mpudan nia - fova deventei si vitimes sciche judieres, zigans o persones handicapedes. Ma scutei via ie chëi tèmps nce unic dala vitimes nstësses che traumatisedes per cie che les ova fat pea y per l spavënt de avëi perdù suënz deplù o duc si parënc, y ala fin cuntëntes de avëi sëuravivù, ne ulova auter che desmincë y purvé a viver inò na vita normala – per chël che l fossa mo stat puscibl.

La poeta Stella Rotenberg, judiera austriaca che à sëuravivù i spavënc nazisc, mé ajache l ti fova garatà de mucé tla Nglitiera, ova n iede scrit: „La persona ti à l sënn a si concurënt, a si antagonist, a chël che la sëurafej, a chël che la somët, a si incuisitëur, a chël che la tën perjuniera, ma a deguni ne ti àla tan l sënn che a si vitima.“ Y l ie vëira: ala fin dla finedes ne ova i respunsabli nazisc nce dadedò, do dut cie che fova suzedù y do dut cie che i ti ova fat de mel a si vitimes, nia lascià de ti avëi l sënn – iust perchël, iust per cie che ëi nstësc ti ova fat de mel, ajache tres chësc mel che i ti ova fat a si vitimes y ajache les ova mpo sëuravivù, ti purtova chëstes merë tres si presënza dan ai uedli si gaujes, si pitlëza, si cativeria. Paradossalmënter restova nsci l sënn da pert dla vitimes contra si ciarnefics mënder de chël di ciarnefics contra si vitimes. Y la vitimes ne à perchël suënz nce ti ani do nia pudù avëi la sodesfazion de n recunescimënt de cie che ti ie unit fat. Milesc de Judieres mucei dal' Austria y dai Paejes Tudësc ne à, p.e. mei plu giatà a reter la cëses che ti fova unides tëutes (arisedes). N ne ti à nia alesirà l unì de reviers, ma al cuntrèr, ti l an fat scialdi rie, y n generel ne à la maiuranza fata da ex- o mo nazisc, da tei che ova mefun tenì pea cun l sistem cun plu o manco cunvinzion, nia lascià de stlù ora, de meludei y desprijé chëi che fova n iede stac si vitimes y che vivova inò danter ëi – chësc a livel soziel, ma nce ti livei plu auc dla politica.

Descriminazions y desprijeda à nce mo giut messù senti la vitimes dl nazism y dl fascism da nëus – te Südtirol y te Gherdëina. Ie é rujenà cun Alex Moroder che à messù, dal 1943 al 1945, se fé pea belau doi ani de lagher, n iede a Hammerstein, ncuei tla Polonia, y pona a Wolfsberg tl Lavanttal tla Ciarinzia. L ne fova nia l sël, sciche na lingia d' autri jëuni de Gherdëina ova si genitori (nianca no ëi nstësc!) optà per resté te Gherdëina y cun chësc pra la Talia.

Alex Moroder me à cuntà de si nfanzia y junëza vivudes sota la ditatura y la viera, l me à cuntà de si esperienzes. „I jëuni dëssa savëi a cie che l fanatism possa purté“. Chësta ie la sëula fin ciuldi che Alex me conta cie che l à fat pea, cie che l à vivù. L auza for inò ora che l ne ulëssa assolutamënter ufënder deguni o ti tré dant zeche a zachei. Ma cie che ie stat ie stat y ie rate che n ne daussa nia scuté via l passà, iust te nosc tèmps nia, te chëi che l vën cunstatà plu y plu sënies de radicalism y fanatism danter jëuni y jënt plu de tèmp, dantaldut per chël che reverda imigranc y persones d' altra naziunaliteies y religions. Mé se lecurdan dl passà, possa la storia nes vester de nseniamënt y possen, povester, schivé catastrofes nueves.

Ingrid Runggaldier: Co te lecordës'a l tēmp de canche te foves n tel mut?

Alex Moroder: Perdrēt fovel de bieci ani. Ie son nasciù sa Lenert n l ann 1923. Urtijēi fova ntlēuta scialdi plu blot che al didancuei. La stredes fova pueces, l ne fova tan che degun auti y cun chēi ruòven al plu nchin sa Bruel.

I.R.: Ma ne fova pa chēi nia nce ani de stēnta?

A.M.: Sci. Su per i ani vint y trēnta fovel na stēnta, trueps jiva n falimēt, velch messova vēnder. Duc messova sparaniē. Ma la vita fova mpo de n cēr viers zēnta de gran deficultheies. La fova plu ala bona che al didancuei. Nēus fan cuntēnc, scebēn che ie son nasciù sota la ditatura fascista. Ma ie ne òve pu perdrēt nia cunesciù zeche d' auter. L me savova dut normal.

I.R.: Cie ulova pa dī per n tel mut viver te na ditatura?

A.M.: Te na ditatura, te duta la ditatures ie dut urganisà, nchin tl plu pitl detail, duta la vita ie urganiseda y cuntroleda. Canche jive a scola fovel, per ejēmpl, ublianza n la festes naziuneles jì cun l guant da balilla. Nēus ti dijan la „divisa“. L fova ciauzes blances, na brea vērda o bruma, chēl ne fova, rati, nia tan muele, na ciameija foscia cun n fazulēt y sun l cē òven na capuza cun n batotl y n blason de Mussolini cun la M. Nce la mutans ova na si uniform. A d'ēiles ti dijovent „Piccole Italiane“. Les ova na rocia foscia, na plusa blancia y na tel cravata foscia.

I.R.: Co te savova pa chēsc?

A.M.: A mi, che fove n mut scianiert, me savovel mefun tan burt a jì cun ch' sta „divisa“, ajache me daudove. Jì cun zeche d' auter ne ulovi gor' de no. A uni moda ne pudans nia ti mucé, messan la tré sēura y nce fé pea pra la festes. Chēsc fova scrit dant. Ma nia a duc ti savova burt. Mi fēna me conta mo, che te si tlassa foveles dutes Piccole Italiane, mé ēila y mo na si cumpania ne daussova nia jì, ajache si peresc ne les lasciova nia. Mi fēna ova na drēta mueia, ajache ti ēssa sapù bel jì furnida sciche l' autres.

I.R.: Ova pa chēsta urganisations da nfē cun la scola o fajais'a chēsc ora de scola?

A.M.: L' educazion fascista, coche n ti dijova, tulova ora la pert plu mpurtanta dla scola, ma l cuntrol jiva nce sēura la scola ora. La sades, mé per dī, messans jì a fé ginastica, messan mparé cianties sciche „fischia il sasso“, „giovinezza“ y duta ch' la cianties fascistes. Guai, sce ne te savoves nia da cianté, po restoves zeruch, chēl fova plu mpurtant che savēi da fé conc. L' educazion fascista fova nce la materia plu zitia. Iló messoven savēi canche l fova stat la marcia sun Roma, canche y ulache Mussolini ie nasciù y n generel dut cie che ova da nfē cun i fascis. Chēl fova de grandiscima mpurtanza. L fova na materia de ejam.

I.R.: Chēsc fova tla scola elementera, ma fova pa nce i mēndri o i majeri mutons urganisei nsci?

A.M.: Sci, a chēi che jiva tla scolina ti dijovent i „figli della lupa“. Chēles fova grupes de mutons y mutans adum. Dai ot ai catordesc ani fova po i „balilla“ y la „piccole italiane“, dai catordesc ai dejedot ani diventoven „avanguardista“. Chisc fova furnii cun n guant dut vēr, na grabatl foscia y na cazina foscia cun n batotl y n blason de Mussolini. Dai dejedot ani insù diventoven po bele „milite“, iló giapoven n stlop y la sades messoven jì a fé eserzies cun l stlop.

I.R.: Fova pa chēsc po bele l militer?

A.M.: No, ma l fova militaristich y n messova l fé. Nēus ti dijan l „sabato fascista“. N messova fé ginastica, l univa ciantà, jan ēnghe samont. Ma guai sce n manciova. Iló fova dut „messei“. Sce n manciova messoven purté l iede do n zertificat dl dutor.

I.R.: Y a jì mo de reviers ala scola de ublianza, cie mparais'a iló?

A.M.: Àn mé un n maester, ma per uni tlassa n auter. I mutons y la mutans fova spartii, ora che tla cuinta tlassa, iló fova i mutons y la mutans adum – chēsc capitova canche la tlasses ne fova nia grandes assé. Coche materies àns nce religion, talian, conc. Tudēschi nia, chēl fova propi pruibì. Canche é scumencià a jì a scola ne savovi no talian y no tudēschi, ajache a cēsa ons for mé rujenà gherdēina. Me lecorde che tla prima tlas ne ntendovi nia, ma po bel plan éi pa bēn mparà. Ntlēuta fovela nscila. Plu tert, tla scola auta, mparoven n' ēura de tudēschi al' ena, iló fova po l tudēschi nce materia d' ejam. Ma, coche dit, mé n' ēura al' ena. Per l rest fova nosta scoles bones. Àn, rati, plu

ëures che i sculeies al didancuei. Mparan trüep, ma messan mparé scialdi a da mëntes. Mparan nce i gran poec. De Dante, mé per di, nes nseniovi bele tla quarta.

I.R.: Chi y co fova pa vosc maestri? Y àis'a nce maestres?

A.M.: Àn maestri y maestres. Miec de duc me lecordi l Amicabile, ël fova n boniscimo maester. Cun ël mparans ite uni ann n pez de teater, che reprejantan po via n Sureghes tl chino Dante, chël fova, ulache l ie sën la Cassa Raiffeisen de Ciastel. Nosc maestri y nosta maestres fova duc talians. Ntan che la maestres y i maestri da tlo messova jì ju per la Talia a nsenië, sciche p.e. Gisela Moroder, l Dr. Erlacher, Vinzenz Aldosser y autri.

I.R.: Cie s'n dijova pa ti genitori?

A.M.: Per ëi y per la persones plu de tēmp fovel burt. L fova na mudazion stramba. Ntan che per mé, che ne cunesciove nia zeche d'auter, ne savova ëi nia cie s'n di. N muessa se nmaginé, che ëi ova te n iede messù viver sot a n auter stato cun na rujeneda che i ne ntendova nia. Mi oma dantaldut, chëla teniva pa tan pra l coser, guai sce n dijova zeche de no drët de ël! Y te n iede fova dut autramënter. L fova rie per duc, nce per mi jocera y per duc i autri. Per nëus pitli fovel plu sauri, nëus ne ntendan ntlëuta mo nia cie che l ulova di viver te na ditatura, de chël se n'ons permò rendù cont plu tert y permò al didancuei ntēden cër liams y cërta dinamiches.

I.R.: Co fova pa ti cunstelazion de familia?

A.M.: Ie ove doi fredesc plu vedli che ie, y na sor. Mi fra Paul, che viv mo, ie dl 1919 y mi auter fra, Carlo, fova dl 1917. Èl ie mort tl'età de mé 30 ani de melsëch. L ann do fova po unida sun l marcià la penizilina che ëssa, povester, pudù l salvé. Mi sor Mariele à 93 ani. Po ovi mo n fra, Alexander, ma chël ie bele mort cun trëi ani dala „Ruhr“. Ie fove l plu jëunn. Nosc pere nseniova tla scola d'ert. Èl ziplova nchin la cater domesdi y dadedò messovel mo jì a nsenië, datrai nce do cëina. Mi oma fitova via. Do la viera fovel bele tosc inò seniëures che univa te Gherdëina. Mi oma sciche truepsc d'autri se stentova a rujené talian, ie messove ri cun cie paroles che la univa datrai.

I.R.: Cònteme mo zeche de canche te jives a scola.

A.M.: Sci, tl 1937 ovi catordesc ani. Ie jive a scola a Maran y po a Bulsan. É fat la scola per l cumerz. Po messovi ënghe jì da avanguardista, y sciche tlo, messans n la sades jì a ch'sta ancuntedes. L fova burt a Bulsan. Ie ne jive nia drë a cësa, che n'ove nia i scioldi. Y a cësa ne ovi ënghe nia scioldi da me dé plu che per i libri. Mé sce ove la ucajian de senté su sun l camion dl Kelder che furnova te Gherdëina pudovi m'n uni te Gherdëina. Me lecorde mo che fove passà sun la plaza dla versura, l Obstmarkt, y che ti ove tan la gola a pomarancen, ma ne ove nia i scioldi de me n cunpré un. D'inviern a Bulsan àns for frëit, perchël ti ovi damandà a mi oma sce ne giapësse pa nia n mantel. Po l'ovi giapà y mi fredesc se n' ova abù mpermel, ëi fova plu vedli y te Gherdëina fovel mo plu frëit. „Chësc vadel“, ovi dit, „muessa danz avëi n mantel, nëus on passa vint ani y n'on mo degun mantel!“

I.R.: Fovel pa rie giaté da lëur?

A.M.: Per giaté na stiera statela, ma nce coche mpiegat o maester, messoven vester scric ite al fascism, sce no ne giatoven deguna stiera, ma ënghe sce un ova bele n lëur y l ti univa tēut la tessera perdoven l lëur. Ie me lecorde che n iede messans fé la traverseda dl Sela cun d'autri jëuni – ntlëuta ovi bele 18 ani y ove scumencià a lauré tla Cassa dl Sparani - po me éi pensà, no tlo ne uei nia jì pea y ne fove nia jìt. Sun chëla m'ova l secreter politich cherdà ite. Ntlëuta fovel l podestà y l „segretario politico“. L podestà, fova l ambolt y se cruziova de dut cie che ova da nfé cun l'aministrazion dl chemun¹, ntan che l secreter politich se cruziova de dut cie che ova da nfé cun la roba fascista. Èi ova sota cuntrol dut cie che n fajova o n ne fajova nia, ma ënghe cie che n dijova. Guai, mé per di, di zeche contra Mussolini o dl sistem politich, po te menovi te perjon. A uni moda me à chësc secreter politich po dit, che sce l ëssa da suzeder mo n iede, po me tuleral la tessera. Ie me ove bën n pue sperdù, ajache sce i me ëssa tēut la tessera po ëssi perdù mi lëur tla banca.

I.R.: Co iela pa po stata canche l fova da opté per sté tla Talia o jì ora tl „Reich Tudësch“?

¹ A Urtijëi fova l Ing. Tanesini l podestà, te Sëlva fovel l arpizadëur cuneschiù Emilio Comici (njonta de Ingrid Runggaldier).

A.M.: Dan rujené de chësc ulëssi mo nunzië un de mi prim lecorc che me ie plu tert n cont dla opzions for inò tumà ite y che à bonamënter plu tert nce abù da nfé a vel maniera cun la vela de mi pere de sté te Gherdëina. Chësc mi lecord va de reviers al d'instà dl ann 1933. Ie ove diesc ani. Nëus, uel di nëus mutons, nosc genitori y la jënt che stajova iló ntëurvia tla ujinanza, se ancuntan pra n tel gran banch danter la cësa de Lenert y chëla de Zot. I granc ciaculova de chësc y de chël y de cie che suzed, y nëus mëndri fajan da mat. Ie me lecorde mo avisa che zachei ova dit: „Sés'a tu, che l'ora i tudësc ie levà su un, n ditatëur, n prepotent, na ria persona y l ie jit al pudëi, l ie da temeï.“ Vel da de tel plu o manco éi audì. Ie me lecorde mo, ajache ovi mefun scutà su per cajo. Ie ove diesc ani y chësc ne me éi mei desmincià.

I.R.: Y po?

A.M.: Y po nia, po ie passà l tēmp. Ie vede zeruch a chësc fat, ajache plu tert, canche l ie stat la opzions, éi pensà a chël, ajache sce no ne savoven pu no nia. Hitler ne cunescioven sce no nia. Ma nsci me éi mpensà, che ... pu pona, sce chël ie vëira, ne uei pa jì ora, chël fova stat mi pensier.

I.R.: Co fova pa ch'sta veles? Tan giut òven pa dl'aurela de s'la pensé?

A.M.: La opzion à durà nsci n ann. N pudova opté nchin ai 31 de dezëmber dl 1939. N dijova de „jì a fé tudësch“ o „jì a fé talian“. Ntan chësc tēmp fovel na propaganda stramba. Dl prim n fovel de tei che se teniva zeruch, ajache i se nfidova nia per l fascism. Ma po iesi unic ora y cialova de nfluenzé la jënt a s'n jì. Y monce i talians, ajache chëi ulova che duc chëi de Südtirol se n jisse. Sibe talians che tudësc nes dijova per nes fé tēma: “Sce vo opteis per la Talia, po ve mandons duc ju tla Sicilia!”, “osció la Sicilia!”, chël fova per nëus n spavënt, al didancuei dijëssen pu cajù iel bën bel, ma ntlëuta, no! La Sicilia, cie spavënt! Y i tudësc ti dijova ala jënt: “Sce jëis ora, giapéis dut chël che giapessais tlo.” I dijova cosses nia da crëier, robes strambes, che al didancuei fejun ert a crëier, che zachei ëssa pudù crëier, ma la fova nsci! „Sce te ves ora, po uniral fat la Plaza Sant'Antone cun la dlēja avisa coche la ie sën, arëis da lëur, giaprëis paià bën, dut l plu bel, ne ëis nia drë' de ve temeï.“ Una me ova nchinamei dit: “Ah, ie vede ora, che son stufa de udëi l Saslonch!”

I.R.: Savova pa duc debota per cie che i ëssa optà?

A.M.: No, no. L fova tei che optova per l'ora, po trajovi inò zeruch y optova per tlo, po trajovi inò zeruch y fajova inò tudësch, nchin a cater iedesc. N pudova tré zeruch nchin ala fin dl ann. N ne messova nianca jì a opté. Po fossen mefun restei tlo. Ma chël éi ënghe permò audì dadedò. La propaganda fova a uni moda tan granda che n messova lité.

I.R.: Co litoven pa?

A.M.: N messova jì sun chemun. Mé i ëi sëura i 21 ani pudova lité.² Ie y mi fra ne pudan nia lité, ajache fan minorénns. Mi fra plu vedl che ova plu che 22 ani à lità oravier, ajache l fova pra l militer a Aosta, po pudovel unì a cësa. Ma po se l'al mo n iede penseda y à fat talian. Mi pere ova optà per sté tlo. Per sté tlo, no per jì tla Sicilia, coche i fajova ora, l ova optà per tlo. Trueps univa da mi pere, che fova na persona stimedà, a se cunsië pra d'ël, cie che i ëssa dassù fé. Ma suënz, do che i ova tëut na dezijion, mudovi inò idea.

I.R.: Cie atmosfera fovel pa ntlëuta te paes?

A.M.: L fova burtiscimo. Povester fovel un di tēmps plu burc che Gherdëina à fat pea.

Te na familia magari litova l pere per tlo y l mut per l'ora, o un di fredesc per tlo y i altri per l'ora. L fova na roba da no crëier coche la fova. N univa a se strité tla familia. Sce n parënt, n jurman, univa, mé per dì, al savëi che te és fat per tlo, po ne te cialovi bele nia plu y fajova sciche sce i ne te cunesçessa nia plu, y canche i te ancuntova, jivi sun l'otra pert de streda. Coche l ti fova suzedù a mi pere che ova optà per tlo, ël fova n „Dableiber“. Nëus fan perchël cunscidrei talians y traditëures dla „Heimat“. Nëus fan per i altri taliani! Mi pere saludovi, l cuinan, „buon giorno professore!“

I.R.: À pa chësc po nce mudà i raporc danter la persones te Gherdëina?

A.M.: Y co! Y chësc mé pervia dl fanaticism. Perchël conti ënghe dut chësc. No per ufënder o per ti tré dant zeche a zachei, ma mé per fé ntënder ai jëuni dal didancuei a cie che l fanaticism possa purté! L fanaticism fova ntlëuta mefun tan grant che cërc, sce i pudova ti fé de mel a zachei, ti l fajovi. Na sëira ti ovi a na cësa stlupetà tres n viere y la codla se ova ficià tla mureda dlongia chël che durmiva

² L'ëiles ne pudova nia lité (njonta de Ingrid Runggaldier).

iló, sce la tuova mez meter plu injù po l mazovela. A un te Sëlva ti ài metù na bomba a man te port. Chël s'la paieda, l ova giapà n shock.

I.R.: Ma chisc fova pu ac criminei, ne fovel pa deguna polizai? Ne univa pa chëi che fajova chësc nia straufei?

A.M.: No, éi fova „tudësc“, éi pudova fé cie che i ulova, éi fova „Auswanderer“ y la Talia y l „Reich Tudësch“ fova liei te n pat. Po ne savoven ënghedeno avisa chi che fajova chisc reac. L fova na cuestion politica y nce i carabinieri se lavova la mans. Ie me lecorde che a mi me fova suzedù, ie aré abù 18 ani y jive a proa de cianté, y a jì a cësa da Costa ite – n muessa se nmaginé che ntlëuta fovel da sëira dut scur, la lumes fova curides cun papier brum y ënghe te cësa messoven do la nuef stlù la terles y fé dut scur per via di bombardamënc, ajache l fova pu viera – audi na fuera. Ie cële y zesse, y te chëla vën ju n sas, che sce ne muciove nia me mazovel! N ulova dé da ntënder che a chisc „Dableiberi“ ti mustrons'a bën! Nëus vivan te na tëma, tresora. Mi pere ne durmiva nia plu de nuet y stajova da stramb ert.

A n talian che fova tlo, ti ova tei dat strics nchin che l ie tumà ntëur. L fova mefun tan na gran rabia contra i talians, ma mo plu contra nëus „Dableiberi“. Ie uë cunté de chësc per ti di ai jëuni, metëde verda, che l fanaticism ne porta nia de bon! Cun l fanaticism fejen truep de fauz y l ie miec unì ora cun duc sce la va n pue.

I.R.: S'n jiva pa la families di optanc po merë nsci damprovia?

A.M.: I prims che s'n ie jic o che à messù s'n jì fova i puere cosci. Te Gherdëina ova ntëur l 80 percënt fat per s'n jì. Chëi che n'ova nia o chëi che ne pudova nia se paré, chëi univa bel debota mandei ora, ajache n tanc n messovel jì, y i rics, tei che ova ënghe optà per l'ora, chëi stajova pa bën bel y aspitova y se teniva si roba. Trueps de chëi che s'n ie jic se à durà dla dutes. Auter che fé su la plaza Sant'Antone! Chëi l'ora n'ova pa nët nia gën che chisc ruessa adalerch y n' i tratova nia for bën.

I.R.: Ie pa tei inò unic zeruch?

A.M.: Sci do la viera ie belau duc unic zeruch y à inò giapà la zitadinanza taliana. Ma chisc ne fova dessegur de no i pieces.

I.R.: Y ti cumpanies? Oves'a tu mo cumpanies?

A.M.: Nce danter cumpanies fovel rie. Coche dit, velch ne te cialova te n iede nia plu, tei che fova nchin l di dant for cun té. Y po, coche dit, ntlëuta fova la vita soziela dut urganiseda. Ma te n iede fova dut sparti. I mutons de chëi che ova „fat tudësch“ se ancuntova tla garaje ja Mauriz. L fova for un che menova la grupa y pra la mutans n fovel ënghe una che cumandova. L fova dut sot a cuntrol. Ma l univa fat festa y balà y via y ca, y jit samont. I mutons ova ciauzes blances, y breies de pel cun brances de pel y ciameijes blances. Ie ove 17 ani, y ie ti cialove y pensove, ma sciot che mi pere n' à nia fat la vela per l'ora, cë ce bel che l fossa sce pudësse jì cun chisc, ajache nëus fan mé trëi tei sprigulei, a chëi che l ti univa cialà da lassù jù y che univa risc ora. Ie fosse gën jit cun ëi.

I.R.: Y Paula, che ie po plu tert deventeda ti fëna?

A.M.: Paula fova ntlëuta ënghe mé na tel jëuna. La ova na cumpania che jiva pea pra chla ancuntedes dla mutans y po ti fovel suzedù, che la mëinagrupa ti fova jita permez a ch'sta cumpania ti dijan che la ne ëssa nia dassù avëi na amezizia cun na „Dableibera“. Ma po ti ovela n l di do mpo mo dit, che sci sci, che la ëssa bën mpo pudù jì cun ëila, ajache l fra de Paula, Leo, fova jit ora ulenter.

I.R.: Univa pa chisc y chësta mëinagrupes da l'ora nzaul?

A.M.: No, chëi che cumandova fova duc da tlo. L fova tei de Gherdëina che ova tla man ti vita y ti mort, che pudova te mandé ora o nia mandé ora.

I.R.: Rujenais'a danter vo che fais mo restei cumpanies de chësc?

A.M.: Chësc fova tresora l tema. Y dantaldut chël, che nosc cumpanies da dant se tratova te n iede nsci, nes desprijan y nes tlaman traditëures y taliani. Ma nëus ulan pu mé sté a cësa. Messan for scuté, sce no univen šarei ite. L n fova de tei che ie unic šarei ite a Tluses. Y ie dije mo n iede: tla storia de Gherdëina ne iel, rati, mei stat zeche tan de burt. La families ruinedes, jënt che stritova y s'n pudova nia, i se fajova de mel danter ëi. L fova pu jënt che ie cunesciove, che fova dant

persones normales y da ulëibon, ie ne pudove nia crëier coche i ova pudù se mudé tant mé tres chl fanaticism. Y cie che ne capësce mo no ie ënghe, coche n pudova jì te n stato, ulache l reniova na ditatura, che fova contra la dljeja, y mo manco sons bon de ntënder che nchinamei deniteies dla dljeja cun de majera ncëries ova fat la vela per l'ora!

I.R.: Ntlëuta ëssa i prevesc mo pudù nfluenzé dassèn la populazion, no?

A.M.: Sci, sambën, y tla Val Badia fovel p.e. nce stat prevesc che perdicova de contra, contra l jì ora, ajache ëi savova pu che Hitler ulova tò y tres la religion, l fova contra l cristianesim. Ma nce ëi se temova suënz, o ne se rendova nia cont. L fova tan na gran tëma, che ie ne sé nia... povester ëssi fat l medemo.

I.R.: Ti ova pa la jënt ntlëuta massa respet a cër granc che cumandova y se lasciovi pa perchël manipulé ?

A.M.: Sambën, cie che chëi fajova o dijova de fé, chël fova dut drët, ënghe sce dadedò iel unì ora che l ne fova pa nèt nia dut drët. Ma l fanaticism ie zeche de brutal, chël ie bon de mudé na persona tl pensé y tl fé. Ie ove audì che fove pra l militer a Carrara, che papa Pio XII ova dit: „Con la guerra è tutto da perdere e niente da guadagnare.“ Y chël m'ëi for tenì tl cë. I jëuni ne sà nia cie che ie la viera. La viera ie brutal. La te scunfuria duta la vita. Perchël ëi ulù cunté dut chësc.

I.R.: De gra Alex

A.M.: De gra a ti.

Cun la opzion ne ie la esperienza dla viera per la jënt de Südtirol nia fineda. La stragran pert di ëi à messù jì tla viera, sibe pra l militer tudësch, sibe pra l militer talian. Duc se n à fat pea, suenz mo ani ala longia. Nce A.M. ie unit cherdà ite a fé l saudé. Coche cunseguenza dla opzions – ajache si pere ova optà per sté te Gherdëina – à Alex messù passé belau doi ani de lagher ti ciamps per perjunieres de viera a Hammerstein te Pommern (ncuei Polonia) y de Wolfsberg tla Ciarinzia. Ma de chësc nes contel tla segunda pert de chësta ntervista.

SEGONDA PERT

Viera y ciamp de perjunia

Te chësta segunda pert dla ntervista conta Alex Moroder de si esperienzes tla viera y ti ciamps de perjunia. Do che la viera fova rota ora tl 1939 cun la nvajion di Tudësc tla Polonia ti ova ai 10 de juni dl 1940 ënghe la Talia, lieda ai Tudësc, detlarà viera ala Franzia y al'Inglitiera. De dezëMBER dl 1942 à Alex Moroder, che ova 19 ani, giatà la cherta cuccena che l cherdova ite a fé l saudé pra i alpins. Ai 13 de jené se àl presentà cun d'autri recruc de Gherdëina a Burnech, ulache l à fat sies mënc de naia. Dadedò iel ruvà tla Liguria, ulache ël y i altri saudeies dassova se mbarché per la Sardinia. Do doi dis che i stajova decà a aspité ti ie unida la nutizia che la berca cun chëla che i dassova jì fova unida fata jì sot da n sotmarin nglëisc. Nsci iesi ruvei a Marina di Carrara. Ai 8 de setëMBER dl 1943, i fova iust te n bosch nia dalonc dal mer, ti vën la nutizia che la Talia à fat l armestize cun i aleac y che la viera dassova vester fineda. Tlo scumëncia per Alex Moroder na lingia de ntraunides, a chëles che l à sëuravivù cun gran fertuna – suënz ëssel pudù muri, sciche trueps d'autri che fova cun ël. Ma lijon cie che ël nes conta.

Ingrid Runggaldier: Ulova pa l armestize dla Talia de setëMBER dl 1943 di per vo che la viera fova fineda?

Alex Moroder: Sci y no. Ma sambën ne fovela nia fineda. A uni moda fova la situazion bendebo cumplicheda. I ufezies ne savova nstësc nia cie fé. Ajache dlongia nëus, dut ntëurvia, fovel n batalion de tudësc y chëi fova pu nchin l di dant nosc aleac. Šën te n iede fovi nosc nemics. Ie me lecorde mo che cun n valguni de ëi ovi datrai rujenà y šën ëssi magari dassù ti stlupeté. L nes fova uni cumandà de se giavé na buja y de aspité iló cun n stlop y n valguna bombes a man. Ie fove descunselà, cun mi vint ani messovi sté ca y fé na viera zënza savëi ciuldi, y mazé jëuni coche ie che ne mpudova ënghe de no nia de chla viera. Ie ne ti ove pu deguna rabia! I tudësc ova po mandà a di che assan messù dé jù la ermes nchin la trëi domesdi, che sce no ëssi atacà. L fova cër ufezies talians fanatics che nes dijova che messan sté iló y tenì dur y cumbater nchin che l unisse i Americans tla Liguria. Chël ëssa mo durà n ann! La situazion fova assurda. Dlongia mé stajova cufà Max Stuflesser de Petlin. Nëus s'la rujenan, y te chëla vën ca n saudé che tucova pra nëus y nes dij: „Ie sé bën che vo sëis cruchi (i talians nes dijova a nëus südtirolejes „cruchi“), ma sce vëne al savëi che vo teniëis pra i tudësc, sarëis vo nce i primes che stlupetré!“

I.R.: Cie Ve mpensais'a te chël mumënt?

A.M.: Nëus ne on nia dit truep. Ie pensove a canche mi pere, tl 1939, ova optà per sté a cësa, y cunde chël pra la Talia. Unian cunscidrei dala majera pert dla jënt che ova optà per i Paejes Tudësc de Hitler y per jì ora, talians y traditëures, y tlo ulache assan dassù dé ca la vita, fans te n iede tudësc. Ie me mpensove: Ma ce mond ie pa chësc? Ie stajove iló te chla buja cun mi stlop, n tel vedl stlop, y pensove... y l me savova tan burt iló.

I.R.: Co iela pa po jita inant?

A.M.: Ngali dij l capitan che messon ataché, ti jì ancontra ai tudësc. Bon po jans mefun cun chësc stlop. Te n iede veiji n canon de n tanch cucan ora danter i lëns, te chëla scumëncia bele la bales a sciblé sëura l cë via, y ie audive “sun sun sun”, y chësc tanch vën for plu daujin... Po m'ëi mpensà hola, tlo vala de s'n jì, y nsci sons mucia cun mi cumpanies su per la montes tla ujinanzes de Marina di Carrara, ulache fan plu segures. Da sëira, do deplù ntraunides, esplosions y stlupedamënc de stlops a mascin, do che fove tumà te na buja d'ega y ove messù trapiné pea giut ala longia na rola de n canon drët pesocia me éi petà ju, y dut mol y finà, me éi ndurmenzà. Canche me é po inò descedà, l di do da duman, fova ënghe Max dlongia mé y dan nëus udons n ufezier n zevil. “Ma ciuldi”, me damandi, “ciuldi iel pa n zevil?” Me savova che duc s'n muciova bel plan, ënghe sce l fova bën nce mo saudeies iló. Nsci se ons mpensà, che po, pudans bën ënghe nëus s'n jì. Ntëurvia fovel bën verdies che metova verda. Ma nëus son merë passei dlongia ëi via ti dijan che fajon na raida de ispezion. Ntant sons jic ju dl viers de Carrara y canche fan dalonc assé ons tëtut l stlop y l on trat plu lonc, on nce smacà plu lonc la cazina d'alpin, l camejot y dut l furniment da saudé, ma àn mo for la breies y n udova mo che fan saudeies. La placa da saudé ons ficià sota tiera.

I.R.: Y po Ve n sëis unic a cësa?

A.M.: Sci, ma chël fova ënghe mo na pruzedura longia y pericolëusa. N cunesciova pu mo che fan saudeies y nsci ons tatelnà pra na cësa. N'ëila plu de tëmp nes à giauri y, ntendan debota nosta situazion, nes àla n iede dat n quant de si uem, po nes àla mo fat na jopa de fersëiles. Chësc ne me desmincerei mei! Furnii da zevii sons pona jic a Carrara y da iló ons cialà de ruvé cun la ferata dl viers de cësa. Jan dl viers dla stazion me lecordi mo che àn damanda a na tel vedla landa sce pudan taché ite. Àn mpo mo tëma che i nes abinëssa, i tudësc girova armei cun stlop y bombes a man. Tla stazion fovel ngruum de jënt che aspitova y la ferata fova tan plëina che nchinamei sun la locomotiva y sun i təc di vagon fovel tóch y plën de persones. Do na nuet passeda dedora dan Firenze ons pona tëtut la ferata per Bologna. L fova na gran cunfujion y fan stanc, ma duc se judova n pue cun l auter. Ne àn nia da maië y sambën degun scioldi. Ènghe l cuntrolëur, canche l ie unit, nes àl mé dit che dassessan sté calms, zënza nes damandé nia. Ne s'n fidan nia a jì nchin pra la stazion de Bologna, ajache savan che la fova plëina de tudësc. Nsci sons unic ju dla ferata n valguna stazions dant. Bele dalonc audians tei motores tudësc che se univa ancontra. Po me dij Max: “Ah, ma ie muesse pa propi rujené cun ëi.” Ie ti é dit “Ma per amor dl ciel! Ne sté a rujené cun chisc, mucion!!! L ie gran ëura.” Po sons mucei y jic da na pert ju, pra na cësa, bën dalonc da streda, iló fovel na bar, po se ons scundù do n tel banch y son restei n pez iló. Dadedo sons inò jic sun streda y

nsci sons ruvei a Bologna. Plu tert ons audi che i ova tēut duc chēi che i minova che fova saudeies y i à purtei ora ti Paejes Tudësc. Àn na gran tēma, che i ěssa pudù fé chēl ěnghe cun nēus. Ma la nes ie jita fata. A Bologna cunesciuvi na familia che univa da nēus d'instà. Chisc nes à judà, i nes à dat da maiē y da beber y nes à lascià paussé. Po nes ài menà pra na stazion dla ferata de n luech daujin a Bologna, ajache piē demez da Bologna fossa ěnghe stat massa pericolēus pervia di saudeies tudësc che fova dlonch ora. Y nsci sons po ruvei a Verona.

I.R.: Po fais tan che a cěsa?

A.M.: Sci, ma la struscies y la tēmes ne fova mo nia finedes! A Verona ie unic tla ferata saudeies tudësc. Ēi se à ntendù che fan mucei. Nēus ne savan nia cie di, ěi se damandova ora, da ulache son, da ulache union y nsci ti ons mefun cuntà duta la storia, che son de Sūditirol y che nosc peresc ova optà per la Talia y dut, àn tēma che i ne se lascěssa nia plu jì. Ēi fova ěnghe tei jěuni y ne savova, rati, nia drě cie fé cun nēus. I se arà mpensà, ma cie dassonsa fé cun chisc, y po s'n ie jit n iede un, y po l auter, y bel plan s'n fovi po duc.

I.R.: Po sěis stai fertunei?

A.M.: Sci, perdrět ons for abù fertuna, nchin ala fin. Ne ulan nia furné nchin a Trěnt, perchěl ěi fat ora cun Max de unì ora a Matarello, ma muessa vester che ne se àn nia ntendù, a uni moda sons ie unit ju dla ferata y ěl ie furnà inant te n auter vagon. A Matarello ěi damandà pra na cěsa sce i me ěssa lascià durmì iló. “Ma, no...” me ài dit, “no ne on nia.” Ie ti é damandà mo n iede, sce i ne ěssa nia abù vel tublà o zeche. Po me ài dit sci, sci, che, ěsse běn pudù durmì tla cějota dala lěnia. Iló ěi po durmì zěnza chěutra y cun la surices che passova sěura mé via. L di do sons po jit a pe nchin a Mezzocorona. Ie ove na gran fam che ne ove da n pez nia maià. Ma po me à n paur dat mez pan. A Mezzocorona ti ěi po inò damandà a na tel landa de těmp che é ancuntà sce la me ěssa acumpanià nchin dala stazion - ajache ulove tò la ferata tla Val de Flěm - y sce ěsse pudù taché ite pra d'ěila. “Si, vieni pure figliolo”, me àla dit. Son po sentà sun la ferata che me ěssa menà tres la Val de Flěm nchin a Predazzo. Ma pernan che fove sentà su, ne ie pa unit n tel jěunn sudtirolesc de n chindesc ani che me dij: “Ah do hobmer wieder oan!” Ie ti è respundù n pue resolut cie che l minova pa, che ie son pu n sudtirolesc y che l dassova jì nzaul d'auter a cri talians. Ti è dit aposta nsci per me desgatiē. Po sons furnà a Predazzo y da iló sons jit nchin a Moena. Iló ěi durmì tl fěn, zachěi me ova nce dat da maiē. Son po jit inant dut a pe do l ruf ite nchin a Poza de Fascia, for me teman che zachěi puděssa me unì do. Ie jive y jive - ntlěuta fovi extra bon de jì – po věiji doi dan mé, che jiva ěnghe su permez ala val Duron. Ie ti véde do y uě i piē, ma ěi muciova danora. Ie me é mpensà che, povester, fova ěi ěnghe de Gherděina, y ulove ti damandé ulache i jiva. Chisc arà minà che ie fosse un dla SOD.

I.R.: Chi fova pa la SOD?

A.M.: La SOD fova l „Sūditiroler Ordnungsdienst“. De chěsc fajova pert ěi plu de těmp, ma nce jěuni de n 15 – 16 ani. I jiva ala ciacia de saudeies talians. Tei jěuni de Gherděina jiva, mé per di, samont, po abinovi n caranta alpins che muciova y ti i menova ai saudeies tudësc a Urtijěi. Chi jěuni fova suvěnz iust i pieces.

I.R.: Ēss'a po pià ch'i doi?

A.M.: Sci, canche fan sun l col per jì do ju tla val Duron se ài fermà. Ie é cherdà su damandan sce i ie de Gherděina y ěi me à respundù de sci. Canche son ruvà pra d'ěi me ài dit che i ne fova nia plu boni de me sté danora dal blo' stanch che i fova. Deberieda sons po jic pra n tublà, che fova de un de ěi y iló ons aspirtà nchin che l ie unit scur. Chěsc fova nzaul dlongia Sautria. Ntan che stajan iló, ti cialovi al Saslonch che fova dut nrosà tl surědl che jiva do ju, y do dut chěl che me fova suzedù, y dal stanch che fove, me univa la gotes dai uedli. Ie me mpensove tan bel che l puděssa vester sce l ne fossa nia la viera, sce pudessan viver tla pesc. Eh... y ngali udons te n iede trěi stlops cucan do l col su. Bestia, sěn muessi se abiné tlo ěnghe mo! Me ěi mpensà.

I.R.: Po fovel a cěsa belau mo plu pericolēus che tl cumbatiměnt?

A.M.: De n cěr viers běn! Ma i trěi dla SOD, un de ěi ne séi mo no chi che l fova, me à dit „Ah, sěis'a vo! No, no puděis'a běn jì a cěsa, nēus ne fajon pa nia.“ Nsci sons ju tl scur, ma ie te dije, ie rate, che sce ěsse mazà zachěi, n'ěssi nia abù plu festide. Po sons da Ronc ca, sciche n muciadif

nchin ja Gustin y ala fin sons ruvà jal Rusina, a cësa sa Lenert ne me nfidovi nia su. Po éi sunà y Paula ie unida ora, la fova bën tan cuntënta.

I.R.: Po fova la struscies finalmënter finedes?

A.M.: No, perdrët no. Perdrët fova l tēmp de trieva mé curt y la vera struscies à po permò scumencià. Stata fovela che pernan che son da porta ite àl inò sunà. L fova la fëna de un n drë fanatich. L fova la diesc o la undesc da sëira dl undesc de setēmbër. Ie ove i piesc che sangunova, plëns de ussies y plées, ajache tres i ciauzei univel dlonch su broces. L'oma de Paula, anda Marianna, me à debota dat da durmì. Ma l di do dala set da duman univa bele chëi dla SOD a dì che muesse me presenté. Chl'ëila che me ova udù per desgrazia jal Rusina ti l ova bonamënter dit a si uem che fove ruvà zeruch, y nsci l savova po duc. Chëi teniva adum sciche na cola per ti fé n tort ai „talians“, coche i nes dijova ntlëuta.

I.R.: Cie dijova pa l'oma de Paula?

A.M.: L'oma de Paula - ie ne l'é mei ududa tan desseneda - la ti n à dit, la ti à dit che ie jiré pa bën su plu tert, che son permò ruvà y che ove i piesc da plées. Po s'n iesi jic, y ie son plu tert jit a me presenté. L ne ie nia da crëier coche i miëur amics diventova nemics, i parënc se ova l sënn danter ëi y te familia ne s'n pudovi nia plu.

I.R.: Cie cunsequenzes à pa po abù l fat che te és messù jì a te presenté?

A.M.: L fova stat nsci, che doi dis do che fove ruvà, ai 13 de setēmbër, fovi ju da Paula che me ova nvià a maië bales de mariles. Fan pra marënda che l vën n tel mut de chindesc ani cun na zedula cun la comunicazion che muesse vester dala doi domesdi pra la stazion y che ne dausse nia tò pea truep. Son debota sautà su a cësa. Mi fra Pauli fova iust n chël di ënghe ruvà adalerch dala Val d'Aosta. Ènghe ël messova s'n jì. L ie stat tan n bur mumënt. Nëus messan tramedoi jì ala stazion. Mi oma fova despereda. Ne savan nia ulache fassan ruvei, can y sce fassan inò ruvei a cësa y cie che fossa suzedù cun nëus. Mi pere ne ovi mei udù bradlan, ma n chël iede àl bradlà. L fova stat n spavënt, te n iede fovel doi de si mutons che messova s'n jì.

I.R.: Y pra la stazion?

A.M.: Fan iló cun n tel pitl cufer, ne savan nianca cie tò pea, ora che n bëusc per i dënz y n suiamans. Pra la stazion n fovel cater de Gherdëina che aspitova cun l stlop. L fova iló nce truepa omans che bradlova. Mi pere y mi oma ne ie nia unic, ajache i ne s'la sentiva nia de me saludé iló, i ne fova nia boni. Fan de 22 de duta Gherdëina, de Urtijëi n diesc, che messan s'n jì. Ènghe Max de Petlin, che ove perdù dla ferata unian a cësa, fova cun nëus. Son sentei sun la ferata che nes à menà a Tluses, acumpaniei dai cater de Gherdëina cun l stlop.

I.R.: Cie atmosfera fovel pa iló?

A.M.: N sentiva l fanaticism. L fova per ejēmpl iló tel ëiles, ënghe de jëunes ntëur mi età che rijova y che nes cuinova. Possess'a te nmaginé chël? Canche te vëijes n'oma bradlan, n'oma a chëla che i ti mëina demez i mutons, fossess'a po bona de ri? Una, marati, chël me à dadedò dit zachëi, à nchinamei dit che chël fova l plu bel di de si vita. Nëus ne savan nia sce fassan mo ruvei a cësa y chisc cari cumpaejans se dajova ju ai tudësc che ne ulova nianca nes tò!

I.R.: Po ne fova l cumando che messais v'n jì ora nia unit dal aut, ma da jënt de Gherdëina?

A.M.: Sci. L fova mé tei de Gherdëina che nes à mandà ora. A Tluses ti dijovi, che no, che nëus fan pu sudtirolejes y che ne fan nia da mandé ora. Ma ëi ti dijova che nëus ne fan politicamënter nia da avëi crëta, politicamënter suspec. Nëus ne assan nia messù jì, l fova mé chëi da tlo che nes à mandà demez! Nëus an 20 ani, nëus ti n dajan nia de politica, sce pudan jì a balé o da na muta, chël fova cie che nes nteressoava!

I.R.: Y a Tluses?

A.M.: A Tluses nes à i tudësc sëurantëut. Fan sivei ite. Iló se ons rendù cont che manacian de ruvé te n ciamp de strafonga, a Dachau p.e., ajache vester „politicamënter suspec“ chël ulova pa di zeche ntlëuta! Perchël ons damandà de pudëi rujené cun l „Oberst“ y ti on cuntà avisa coche la ie jita. „Pu no“, à chësc po dit, „pu no, chël ie zeche d'auter. Po ruveis te n lagher de perjunia cun i talians, coche duc i autri saudeies talians.“ Stajan iló sentei tla stazion de Tluses, sota la verdia di saudeies tudësc armei, cun nosc cufer de carton che jiva ndolauter, mpe ne pudans nia sté. ((Fan ie y mi fra y

mo n diesc d’autri, de n dut povester n dodesc persones.)) Po ie ruvà l trasport de saudeies talians. La ferata fova tócia y plëina, n nes à sburdlà ite cater al iede. Duc suova, l fova n puz, ne àn nia da maië y ne pudan nia jì ora. Per jì sun tloset ova zachëi mé zarà su na brëia, po iló messoven mefun jì. Do trëi dis y trëi nuetes, zënza ne avëi giapà belau nia da maië y da Bever (ora che n toch de liania da ciaval che on giapà a Hall), sons po ruvei a Hammerstein, chël ie al didancuei te Polen, dlongia Neustettin.

I.R.: Co fova pa la prima mprescion dl ciamp de perjunia de Hammerstein?

A.M.: Ora dla ferata ons mo messù jì cater km a pe per ruvé tl lagher. L fova n grandiscimo lagher. L ann dant fovel iló mort 30.000 rusc dal malac.³ Sën fovel bën mo n diescmile rusc. L fova dut sivà ite cun fii a lectrisc, ntëurvia fovel tores cun verdies, guai a jì daujin ala rë, sce no te stlupetovi. La prima sëira fova la plu burta. I se à scunjerà te na baraca. L fova for trëi liec nsëuralauter – mé breies n pue stortes zënza madroc. L fova dut plën. On damandà a zachëi sce giatessan na chëutra. Dala cater da duman ons audì svaian: “Los, ghema ghema!”, messan jì n valgun iedesc ntëur la baraca, po ons giapà n té, che ne fova degun té, ma na tel broda foscia. Per giapé n toch de pan, messans se cuncé su cinch al iede y sce l prim ne fova nia njinià a l tò ju, ne giapova duta la lingia nia. I se stlupetova danter la giames y svaiova, i fova mac y riei sciche l taifl.

I.R.: Co passais’a l tëmp?

A.M.: Ie é abù fertuna. Chëi de Gherdëina, sés bën, chëi sà pa bën da se deriejer canche la muessa vester. Ie me é mpensà che sé tudësch y me é pità coche tradutëur y ëi me à tëut. De chëi de Gherdëina fova doi ruvei te cësa da fuech, velch fova jic ora dai paures a lauré, sciche mi fra per ejëmpl. Ma a Hammerstein fans mé restei da setëmber nchin de dezëmber. Ajache n di iel unit n tel majer ufezier de Südtirol che nes udan à dit che chëla ne jiva nia, che i teniva iló perjunieres de Südtirol. A nëus nes ài po mé dit che pudan jì a cësa.

I.R.: Ma a cësa ne éis po nia pudù jì?

A.M.: No, n s’ à menà ju per Breslau y Brünn a Völkermarkt te Kärnten. Iló ti ons damandà sce pudan jì a cësa. “No, no,” nes ài dit, “chëla ne va nia, ma sce ulëis, po pudëis jì a fé i saudeies pra l militer tudësch.” “No,” ons respundù, “nëus son pu nternei.” Ma po nes ài dit che sce ulan fé i saudeies, dassans fé n var inant. Y un de nëus l à fat, ch’l var inant, y po iel jì pra i tudësch, ne sé nia ciuldi, ie ti l é plu tert bën damandà. Èl se mpensova mefun che po ti jissela miec, ajache àn na gran tëma che i se metëssa te na minera o che assan d’altra cunseguënzes negatives. Nëus autri son unic šarei ite y doi saudeies tudësch stajova de verdia cun n stlop. Chël de nëus che se ova fat inant per jì pra i saudeies tudësch ie do n pez unì adalerch furnì cun la uniform da tudësch per nes saludé y sun chëla à n auter de nëus dit “Oscío, belau che vede ënghe ie”. L à damandà na verdia y nsci ie nce èl ruvà pra i tudësch y nëus son mo jic à i saludé, dan che son unic menei tl lagher de Wolfsberg tl Lavanttal te Kärnten. Iló sons stat da dezëmber dl 1943 a mei dl 1945.

I.R.: Co te iela pa jita iló?

A.M.: Ie me é amalà. Da agost a nuvëmber éi abù una ndolautra la pleurita sëcia⁴, la malaria, l catar ntestinel, l verdum⁵ – chësc me dà al didancuei mo da ciafië. Èsse pudù murì mé de una sëula de chësta malaties. Po éi nce mo abù la gastritis. Per la pleurita me dajovi calzium, ie ove for fieura. Per la malaria giapovi chinin. La fieura jiva su nchin a 40°- 41° gradi. Per fertuna fovel na malaria benina. Nce te chësc lagher fajovi da tradutëur. Ie laurove te n lazaret per perjunieres. Uni di messovi jì cun tei dal melsech – me feje mo marueia che ne me é nia tacà la malatia. Ie messove jì cun ëi te spedel, aspitè cun ëi che i posse fé i raies Röntgen y ti tradujer cie che i dutores dijova n cont de si malatia. A mi me menovi tan picià, i fova jëuni, i me damandova cie che l dutor ova dit, y ie ne fove nia bon de ti di l’aurità. Ie ti dijove, pu no no, la ne va pa nia tan mel, cun n pue de cures possel pa bën vari. Ma po, doi enes do fovi morc. Chi jëuni muriva un ndolauter. Dala Grecia univa menei adalerch truep saudeies talians che ova na giama o n brac tl ghips y sota ch’sc ghips fovi

³ Flecktyphus

⁴ Trockene Rippenfelentzündung

⁵ Gelbsucht, epatite

suënz plëns de iermes. I dutores cialova bën de fé cie che i pudova, ma cun i mesuns da ntlëuta ne pudovi suënz nia ti judé.

I.R.: Fova pa iló nce judieres?

A.M.: No, nëus fan n lagher de lazaret per perjunieres de viera. Iló fovel nglëisc, franzëusc olandejes, beljes, americans, rusc, duta chsta nazions mefun. I franzëusc fova i plu dauleimel de duc, chëi ti ova na rabia ai talians, ajache i talians ti ova pu detlarà la viera - canche son ruvei tl lagher nes spudovi ados. Èi ne se ova nia desmincià che Mussolini ti fova ntlëuta frì do ite, l ne ëssa pa nia messù, ma l fova pu dala pert de Hitler. I plu saurii fova i olandejes. Ènghe i rusc fova valënc. Ie ti purtove datrai zeche, po me fajovi na varëta, n'èi mo a cësa. Sci, i rusc fova extra jënt valënta.

I.R.: Ciun fova pa vosc pensieres dut l di?

A.M.: L maië. Maië fova l prim, ajache àn tan na gran fam! La fam ie n spavënt. Te pënses dut l di mé a chël. Ie jive a beber n pue d'ega, iust per sentí zeche tl magon. Pervia de chësta fam ne pensans ënghe nia a zeche d'auter che a marciadé. Uni naziunalità fova spezialiseda te zeche. I franzëusc univa cun nudli, i nglëisc cun n pue dl dut, cun laibli, zigarettes, ciculata – èi giapova i pachetli dala crëusc cuccena. I puere rusc ova mé patac da baraté. L univa fat marcià, ma dut ilegal. I tudësc savova pa bën, ma i lasciova mefun vester. L fova pa bën ënghe de bona jënt tl lagher. L ie dlonch de bona jënt y de ria jënt.

I.R.: Co ve garatovela pa de marciadé?

A.M.: Pu cun uni sort de fufules y fantasia. Ie menove pu i amalei te spedel. Po ovi n iede giapà na struzen da n paura, ie ti ove purtà zigarettes che ove giapà da zachëi. Po me éi mpensà, ma co feji pa šën a passé ite tl lagher cun chësc pan. La verdies nes palpova for ju dut cant per cuntrolé che ne tulan nia ite o ora zeche. Ie ove da mené n pazient bendebò amalà de melsech. Nsci me éi mpensà che tlo ne joa pa nia auter, o che te maies o che te mores, y po éi dit a d'ël „mettilo sotto il tuo corpo“. Canche jan po ite, y chësc ie mo da rì, ova po chisc tudësc bele scumencià a cialé. Po ti ovi dit: „I tet Ihnen net raten, weil der isch schwer tuberkulös, offene Tuberkulose!“ Po ài dit: Geht, geht, geht!!!” Y ie me é dadedò maià l pan cun na drëta sëur. Y bon me savova, y ne me é nia amalà. N messova dut se urganisé. L fova nce n austriach de Kärnten che ovi cunesciù. Chël laurova coche saudé tl lagher y stajova iló nzaul daujin. Ie ti ove damandà sce mi nevicia, Paula, ëssa pudù me mandé n pachetl a si adres. Perchël ti dajovi zigarettes o pasta, ma dantaldut zigarettes. Èl purtova po l pachetl tl lagher y perchël àl pa bën ënghe n pue rischià. D'autri giapova ënghe pachetli, ma chëi univa for cuntrolei. Ie é mefun dut ntëur abù scialdi fertuna. N mi cumpani tla baraca fova n iede jit mpede mé a se ancunté da na cërta ëura cun n nglëisc che ova uni sort de roba. Ie ësse dassù jì, ma po ne pudovi te n iede nia, ajache i me ova mandà nzaul. Per na struzen dassovel giaté ciculata. Ma l ie unit zeruch cun nia, mé cun na gran cocula, l ova giapà n colp sun l cë da dovia, l ie tumà ntëur da nescia y po ti ài tëut la struzen. Sce ie fosse jit, me fossel suzedù a mi.

I.R.: Po fais te uni sort de periculi ntan chësc tëmp?

A.M.: Sci, pervia dla malaties, per via dla fam che nes ndebliva. Un ie mort debota do la viera, ajache l s' à amalà tla perjunia. Ma po fovel nce d'autri periculi. N iede per ejëmpl iel stat n bombardamënt sun l lagher da pert di americans. Iló ëssi ënghe pudù murì. Ie fove iust iló cun n mi cumpani, Tonino ovel inuem. Èl jiva a lauré tla baraches di tudësc, da iló pudovel for tò ca roba da maië. Èl fova iust ruvà de reviers y po audi i julieres passan sëura l lagher via y vede ora a cialé. Èl me dij mo che dësse lascé ch'i fliagheri y unì a cialé cie bona roba che l à purtà y me maië zeche. Ie véde ite y te chëla vëniel te n iede for plu scur, ie sënte n puz da solper, sëura mé cracnova dut adum y ie me mpensove che šën iela fineda. Sce ntant me l'é caveda, dlonch ntëurvia fovel tumà bombes. Dedora fova dut batù n toc, l fova plën de morc ncantëur, corps fova unic scirmei plu che cënt metri dalonc. Sce ie fosse restà dedora, fossi dessegur mort, ma nsci me l'é caveda. Ie fove supli da tiera y brëies. Canche son po jit ora, ora dla baraca, sons zapà sun n perjunier olandesc, ie ove ulù la auzé su, ma te chëla me iela jita ndolauter. Da chësc y dal'esplosion y dut cant ovi abù n scioch.

I.R.: Ve temais'a dai atacs di amerians y nglejes?

A.M.: No, zënza perdrët nia. Se sentian al segur de chël viers. Ma n chël iede se ova i americans falà. Èi ova perdrët ulù bombardé n ciamp per recruc tudësc che fova a Völkermarkt, te na valeda daujin y paralela al Lavanttal, ulache nëus fan. Mpede éi ài po abinà nëus, i se à tucà al infal.

I.R.: Fovel pa danter vo perjunieres tl ciamp nce solidarietà?

A.M.: Sci chël fovel. N muessa di che canche la vën ala dures mperen a cunëscer la persones. N vëij po chiche ie veramënter ti cumpanies y chi nia. Un n mi cumpani de Gherdëina me dajova datrai zeche da maië. Èl ne ova pa nia plu che ie, ma l udova mefun che ove tan fam. Ntant n auter me ova n iede rubà mez n pan per giaté zigaretas. De chël me ovi abù mpermel. Nce pra i tudësc n fovel de riei y de valënc. N tel austriach se scundova p.e. dut roba da maië sota l guant per s'la purté ite tl lagher y l respusabl dl ciamp fova nce na persona da stimé che ne se lasciova nia agramé dai nazis.

I.R.: De cie pensieres te lecordes'a mo?

A.M.: Dl nchersciadam. L me nchersciova do Gherdëina, do cësa. Datrai da sëira, per ejëmpl da Nadel audiven i Rusc che ciantova tan bel che ne te és deguna idea. Ch'l cianté me jiva tan a cuer. Po ti cialovi ala stëiles y me mpensovi, vëi'sa chëla stëila veijen ënghe te Gherdëina. Nëus fan pu n ciamp de lazaret y iló udans uni di tei che muriva, la majera pert fova jëuni, cun ëi àns suënz puech dant mo rujenà. Chësta fova la normalità, uni di, nce n i dis de festa, p.e. da Nadel. L fova burt.

I.R.: Te lecordës'a nce de bieì mumënc?

A.M.: Pu, bieì iust no, ma te duta la tragicità fovel datrai ënghe mo zeche da rì. Sciche canche l fova suzedù n iede che stajove te mi baraca, chësta fova dlongia l local dala vijites y do ite fovel n tel magasin dala chëutres – danterite fovel mé n parëi che nes spartiva y ie messove ënghe n pue mëter verda che deguni ne unisse a rubé na chëutra – te chësta majon ne fovel zënza deguni, ma canche zachei muriva univel menà iló. N iede n fovel ënghe mort un. L ti fova mort dan ai dutores che ti ova fat na spriza y ntan che i ti la fajova ti ova dat l bot. Ie son po jit jù a ti l fé al savëi ai saudeies tudësc y l mort ie unit menà ite te chël magasin. Do n pez, ie fove da sël y l fova dut chiet, audi tel cërta fueres. Ie vede a cialé y po stajova chësc mort ca sentà! Ie é po inò messù jì dai saudeies tudësc y ti di che chl mort, chël ne ie pa nia plu mort, chël viv inò. Chëi ne savova ënghe no cie s'n di y s'la rijova mefun.

I.R.: Co fovel pa po canche la viera ie fineda?

A.M.: Iló ie po dut jit scialdi debota y nsëuralauter. I ultimi dis manacians mo de uni mazei dala SS. Ai 8 de mei ie passà n gran fliegher american. Nëus minan che i lascëssa ju na bomba, ntant ie unida ju na cassa plëina de roba da maië. L ie mo passà d'autri fliegheri che à lascià ju n ufezier nglëisc cun l'ombrela. Chësc ufizier ie unit te nosc ciamp y tosc do univa la SS a l cri, ëi ulova s'l tò pea. Ma l cumandant dl lagher ie stat da ti auzé l ciapel, chël fova n austriach de Kärnten. Èl ti à dit a chëi dla SS, no, che chësc ufizier american ie n perjunier y ël muessa cialé lessù y l traté coche uni auter perjunier. Ie é audì pea coche i rujenova y coche l ufizier dla SS ti à dit, che sce l ne ti dà nia chësc perjunier atacherà la SS n chëla nuet l lagher. L cumandant dl lagher ti à po respondù che i dëssa fé cie che i uel, che ël defenderà cun si saudeies l lagher, che chël ie si duvier y che chël fajeral. Nëus stajan tan ert, ajache savan che sce chëi dla SS fossa unic, nes ëssi duc mazà coche i à fat te d'autri lagheri. I mazova duc canc, ënghe mo y iust ala fin ora. Chëi ova ite na rabia, ajache i savova che i fova per pierder la viera. Un me ova dit, che “ah, sce perdon la viera, po me mazi.” Ma nce d'autri, la jënt zevila, fova suënz mo fanatica. Velch ova na stleta cuscienza, a velch ti tumova ados n mont, a chël che i ova cherdù. Ie é udù ëiles che bradlova canche Hitler ie mort.

I.R.: Ma ala fin ve l'ëis caveda?

A.M.: Sci. La SS ova bele metù i canons ntëur l lagher. Nëus dedite ne on duta nuet nia durmì, aspitan che i esse atacà. Audian esplosions dalonc dal lagher. L di do fova dut chiet. Ngali ons audì na fuera. Cie iel pa? Se damandans. L fova i tancs nglëisc che univa – sën fans liedesc!

I.R.: Sarëis stac cuntënc!

A.M.: Nianca da di no! Ma po coche la ie, po messans se temei dai rusc. Ciuldi pa? Èi, sambën, ie i capësce: la viera fova fineda, do dut chël che i ova fat pea, giatovi da beber vodka. I ne savova nia plu cie che i fajova y stlupetova ncantëur. Fan grams. Èi ciocs, al mascim, ne bazilova nia. Son stai

mo n chindesc dis iló. Cun n trasport nglëisc sons po ruvâ a Mestre y da iló sons do mo deplù de mëndra ntraunides unit a cësa. Da Verona inant ovi pudù furné cun n jeep de partisans nchin a Pruca. Ie fove furnì da rì: cun n basco fosch cun la bandiera taliana lessù, n mantel di franzëusc, na sort de “trench”, tei stivei y n gran flucion. L fova ntëur la nuef da sëira canche jive po a pe da Pruca ite. Tal Dirsching fova mo n tel gran cian che ne me lasciova nia passé. Ie cialove bën de passé ntëur via, ma nia. Fove n pez iló cun chl cian. Ie ove na pistola, ma degun cadriei. Do n pez l'èi po tëuta ora y ti son jit permez y l cian à merë metù la coda danter la giames y ie son passà via. Nchin ala fin ala mefun for inò sciacà. Pra la “Bräuhaus” fovel n fuech cun n saudé american che stajova de verdia. Ie ti é svaià via che son perjunier de viera. “Go, go!”, me àl dit. A Urtijëi, sun plaza de dljeja, fovel po inò saudeies americans, l fova bele tert. I me à damandà ulache jive. “Ie uë jì a saludé mi nevicia”, ti éi respundù. I me à po damandà tan giut che ulove sté, “nia giut”, ti éi dit y po iesi unic cun mé jal Rusina. Paula y ie fan bën tan cuntënc! Po me à i saudeies damandà ulache sté. Ti é mustrà su sa Lenert y ëi m' à dit che pudove jì, y fova massa frec de unì pea. Ntlëuta ne fovel da nëus a cësa degun brunsin. Ie é batù pra porta, mi pere se spierdrà, me éi mo mpensà. Ie aude coche dedite vën trat ca l uscel. Na lum se à mpià. Y po vën ora mi pere. “Chi iel pa?”, “Alex”. Mi fra ie po unit a cësa n'ena do.

I.R.: Co ies'a tu stat bon de ti cialé mo tl mus a cërta jënt?

A.M.: Ie muesse di, che chël ne ie nia stat rie per mé. Ie é abù fertuna de pudëi inò unì a cësa. Canche fove tla perjunia me dijovi for, che sce fosse mo ruvâ a cësa ne uleréi ti avëi l sënn a deguni. Cie che ie stat ie stat, y basta. Ie fove tan cuntënt de pudëi ruvé inò a cësa. Ie esse pudù murì n valgun iedesc. É udù trueps murian. Perchël éi ulù perduné. Almanco chësc muessi bën fé, pensovi. Ajache n po mé reingrazië Die sce n ie ruvei zeruch. Un de nëus ie ënghe ruvâ zeruch zënza n brac. Chël ie pa burt! L ie stat na grazia che é sëuravivù.

I.R.: Y desmincë?

A.M.: Sambën, desmincë ne desminceréi mei. Ma tu muesses mefun pensé che ie fove tan cuntënt che é pudù unì a cësa! Ie ove ënghe na cërta fede. Y po ne iel nia te mi carater de ti avëi l sënn ala persones. Nsci é ulù ti purdené a duc. Y chël éi fat, ie ne ti éi mei dit zeche de mel y ne ti éi mei trat dant zeche a deguni. Y chël ne uei ënghe nia. No che son diventà amich de cërc, ma ie me é teni dalonc da dut... Dessegur iel stat jënt che à fat pea plu che ie, nce tei de Gherdëina. Ma ie é mefun cuntà mi esperienza, cie che ie é vivù.

I.R.: Es'a mo ancuntà zachëi di saudeies che fova cun té tla viera o perjunieres che fova cun té tl lagher?

A.M.: No, ne é mei plu udù deguni.

I.R.: Y chi cunescënc de Bologna che ve ova judà?

A.M.: Sci, chëi sci, la muta de chëi ie diventeda la nona de mi muta Maria Ulrike.

I.R.: Iel pa propi vëira che ntlëuta ne savoven nia cie che suzedova ti lagher, che i mazova i judieres, che i šarova via chiche la pensova autramënter?

A.M.: N ne savova povester nia dut. Ma chi che ulova savëi pudova savëi. Sambën la propaganda fova granda y nia duc fova tla cundizons de nriescer dut cie che suzedova. L depënd povester ulache n fova. Ma l fanaticism fej diventé vierces y po vëijen mé plu cie che n uel udëi. N audiva pu che Hitler fova contra la dljeja. N ne savova nia truep, ma zeche bën.

I.R.: De gra Alex per chësta ntervista y dut l bon.

A.M.: De gra a ti.

Alex Moroder

ie nasciù tl 1923 sa Lenert a Urtijëi. L ie jit a scola a Maran y a Bulsan. Ntan la segunda viera iel stat n iede saudé y po perjunier te doi ciamps de perjunia. Do che l fova ruvâ a cësa ovel per curt tëmp marciadà cun chiena dan jì a lauré tla Cassa dl Sparani, ulache l ie restà per 30 ani. L ie maridà dal 1945 cun Paula dl

Rusina. I à doi fians y trëi fions, sies nepotes y n nepot. Alex Moroder ie for jit gën samont y cun i schi. L ie stat danter i fundatëures y per truep ani cumëmbër de deplù lies, danter chëstes l cor de dlieja y l cor di ëi de Urtijëi, la Lia da Mont de Gherdëina, l Museum de Gherdëina y la Union di Ladins. Oradechël iel nce stat per 20 ani presidënt dl Patronat de Scola. Un de si majeri meric ie zenzauter chël de avëi metù a jì la prima trasmiscions ladines tl radio. Per l radio ladin àl dat cà ani de tēmp, pazienza y lëur.

Ingrid Runggaldier Moroder

ie nasciuda a Bulsan n l ann 1963 y chersciuda su a Urtijëi te Gherdëina. Lizée linguistich a Bulsan. Dadedò stude dla letèratura y dla linguistica tudëscas y nglejes tl'Università de Dispruch. Dal 1997 tradutëura tl Ufize Questions linguistiches dla Provinzia Autonoma de Bulsan. Dlongia si profescion de tradutëura lëurela coche publizista liedia per zaites y revistes defrëntes. Si nteresc ie dantaldut ti ciamps dla rujenedes, dla mendranzes de uni sort, dl'ëiles, dl alpinism sciche nce dla letèratura y dl film. Autora de na lingia de trajmiscions per l radio y la televijion. Ingrid Runggaldier Moroder viv cun si familia a Bulsan.